

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

НАШ ЈЕЗИК

НОВА СЕРИЈА

Књига XVI, св. 4.

БЕОГРАД, 1967.

О СИСТЕМУ ЗАМЕНИЧКИХ РЕЧИ

Заменички систем иде у најразвијеније функционално-семантичке системе у језику; по развијености, сложености и дорађености могао би се упоредити можда само с конјугацијом. Ипак се том систему у нашој практичној стручној литератури (уџбеницима и разним приручницима) није посвећивала знатнија пажња. Истина, нека изолована питања проучавана су веома опсежно и темељно¹, али је углавном изостало показивање система у целини и обрађивање међусобних односа његових чланова. Разлози за то биће, поред осталих:

1) Опсег овог система не поклапа се са општим категоријама речи (које су засноване првенствено на функцији у реченици и обличким карактеристикама), јер се овде сусрећу речи различитих синтаксичких степена: речи именичке несамосталним речима (придевима и глаголима), речи *ве-*(тј. одредбе именичког појма), субдетерминативне речи — тј. речи које су одредбеном односу према одредбеним одн. несамосталним речима (придевима и глаголима), речи *везничке* службе. Сем тога, синтаксички степен не поклапа се у свим случајевима са обличким карактеристикама (променљивост одн. непроменљивост, *уп. неколика човека: неколико људи*). Све то отежава и разбија обраду заменичких речи у приручницима с класичном класификацијом.

¹ Уп. нпр. о заменичким и везничким значењима речи *што* код М. Стевановића (Савремени српскохрватски језик, Бгд, 1964, стр. 279—286 и 302—304 — и другде), о значењу правца и места код И. Грицкат (НЈ н. с. XII, 78—89) и др.

2) Систем није у оној мери аутоматски као деклинација и конјугација, него — упркос јасној укрштености функцио-налних категорија — задржава у знатној мери лексички карактер. Отуда је потпунија обрада могућна само на темељу богатије лексикографске грађе.

3) Иако су подударности међу различитим језицима (не само генетички сродним) веома јасне и значајне, ипак остају и велике разлике у структури система, често и у дијалекти-ма истог језика. То смањује применљивост на наш језик резултата до којих се дошло истраживањем других језика; отуда ни интернационална терминологија није сасвим ста-билизована и развијена, што се одразило и на домаћу, која само делимично одражава структуру нашег заменичког система.

4) Заменички систем чине укрштене класе, тако да је практично свака заменичка реч члан двеју категорија (ако се рачуна са синтаксичким степеном, онда је то још једна од укрштених категорија), па и то отежава систематску обраду — како у граматичким, тако (у још већој мери) и у лексичким приручницима. Има понекад у уобичајеним кла-сификацијама и нечег хибридног, тј. класификовања заме-ничких речи делом по једним а делом по другим системат-ским категоријама.

Стога се надам да неће бити сувишно дати један су-маран преглед главнијих заменичких низова и указати на основне односе њихових чланова. Разумљиво је да овде не треба очекивати неке нове податке који не би били углав-ном садржани у граматичким и лексикографским прируч-ницима (нашим и страним); не треба, наравно, очекивати ни исцрпну обраду ових проблема, који траже опсежна истраживања у различитим правцима и могу бити предмет низа студија.

Приложена схематска табела (из техничких разлога да-та је у три дела, а изостало је показивање великог броја си-нонимичних облика) представља категоризацију заменичких речи првенствено по два момента који прожимају цео за-менички систем. То су, с једне стране, тематске категорије

(у вертикалним колонама), према томе шта се одређује (сам именички појам, припадност, особина, количина итд.); називаћемо их — понешто упрошћено — функционалним класама. С друге стране, заменичке речи се разликују по начину одређивања појма којег се тичу или начину указивања на њега, што се условно може назвати значењским типовима (те категорије показане су хоризонталним колонама). Разликовање синтаксичког степена — номинација-детерминација-субдетерминација, или именичка, придевска и прилошка служба — по смислу се уклапа у категоризацију по функционалним класама, мада у категорији квантификативних заменичких речи има и знатнијих одступања; на овај моменат упућује тип слога у табели.

I

У првом делу табеле срећемо се одмах са упадљивом празнином у терминологији, јер за основну функционалну класу, за заменице које указују на сам појам (а не неку његову карактеристику или моменат у вези с њим) нема уобичајеног назива. Употребићемо термин *идентификативне* или *одредне*² заменице; не инсистирам на управо таквом називу, али изгледа очигледно да је потребан некакав термин за главну категорију ако га споредне имају. Одредићемо мало ближе функционалне категорије у првом делу табеле.

Идентификативне (одредне) заменице према синтаксичком степену деле се на две групе:

а_о. *номиналне (именичке)*, где се (изван личних заменица) разликују:

— *персонификативне (особне)*³, кад се заменица односи на људско биће, и

² Термин „одредни“ употребио је својевремено С. Ристић за придеве односа, у часопису „Књижевност и језик“, 1956, св. 2—3, стр. 81—93 (уп. и осврте у НЈ н. с. VIII, 171—174, и код С. Бабића, Рад ЈАЗУ 344, 1966, стр. 157—158).

³ Избегавам термине *персоналне, личне заменице* зато што су уобичајени у другом значењу, у вези с граматичким одн. говорним

— имперсонификативне (предметне, гачније неособне), кад се има у виду какав други појам;

а. *детерминативне (придевске)*, где такве разлике нема (у ову класу долази и облик *један*⁴, који није показан у табели).

ИДЕНТИФИКАТИВНЕ И КОНОМИНАЛНЕ

	а ₀	а'	б	б'	а ₁
	ја	СЕБЕ	<i>мој</i>	<i>свој</i>	<i>овај</i>
A ₀ : A ₁	ти	↓	<i>твој</i>	↓	<i>тај</i>
	он		<i>његов</i>		<i>онај</i>
A' ₁		↓		↓	<i>други (ини)</i>
B ₀	ко,	ШТА	<i>чији</i>		<i>који</i>
B	B ₁	ко,	ШТО	<i>чији (но)</i>	<i>који(но)</i>
	B ₂	ко,	ШТО	<i>чији</i>	<i>који</i>
B	V ₁	ко год,	Ш. ГОД	<i>чији год</i>	<i>који год</i>
	V ₂	ико,	ИШТА	<i>ичији</i>	<i>иједан</i>
Г		неко,	НЕШТО	<i>нечији</i>	<i>неки</i>
Д		гдеко,	ГДЕШТО	<i>којечији</i>	<i>гдекоји</i>
Ђ		свако,	СВАШТО	<i>свачији</i>	<i>сваки, сви</i>
Е		нико,	НИШТА	<i>ничјији</i>	<i>ниједан</i>

лицима, док су у односу *ко*: *шта* у питању не граматичка лица него лица уопште, особе, људи. Иначе да напоменем да неубичајени називи које нисам избегао у овом прилогу не значе предлагање терминологије него описно именоване категорија, потребно да би се прецизније и одређеније указало на основну карактеристику категорије; зато дати домаћи називи у више случајева не представљају дословне преводе (какове) напоредно употребљених страних назива. Ипак ми се чини да наша лингвистичка и граматичка литература превише зазире од увођења нових термина, нарочито за категорије којих нема у главнијим европским језицима а својствене су српскохрватском; конкретно за заменичке речи мислим да би добро било да имају свој назив бар типови који се у овом прилогу називају *идентификативним*, *корелативним* и посебно *кардиналним корелативним* (одн. одредним, „саодносним“, простим). На свој начин је парадоксално да разне друге струке успешније уобличавају и ажурније попуњавају своје термилошке системе него лингвисти.

⁴ Облик *један* не иде у исти значењски тип са *једнак* (ово би се пре повезивало са *исти*), док са темпоралним *једном*, *једноћ* има подударности. Од *неки* се *један* разликује између осталог у томе што *неки* значи непознат појам (и говорнику и саговорнику), а *један* је у том погледу прилично неутрално; у неким говорима (црногор-

КВАЛИФИКАТИВНЕ И КВАНТИФИКАТИВНЕ

	в	β	г	γ	γ'(г')	δ/д
	<i>овакав</i>	овако	<i>оволики</i> , -лико		=	-лико
A ₁	<i>ѡакав</i>	тако	<i>ѡолики</i> , -лико		=	-лико
	<i>онакав</i>	онако	<i>онолики</i> , -лико		=	-лико
A' ₁	<i>другачији</i> , -ије					
	<i>какав</i>	како	<i>колики</i>	колико	=	-лико, -а
Б	„ (но)	„ (но)	„ (но)	„ (но)	=	„ (но)
	<i>какав</i>	како	<i>колики</i>	колико		-лико, -а
В	<i>к. год</i>	к. год	<i>к. год</i>	к. год	=	к. год
	<i>икакав</i>	икако	<i>иколики</i>	иколико	=	-лико
Г	<i>некакав</i>	некако		неколико	=	-лико, -а
Д	<i>(којекакав</i> , -ако)					
Ђ	<i>свакакав</i> ,	-ако			<i>сав</i>	<i>сви</i>
Е	<i>никакав</i>	никако	<i>николики</i> , -лико		=	-лико

ЛОКАЦИОНЕ И ТЕМПОРАЛНЕ

	ε	ζ	η	ϑ	ι	κ	λ
	овде	овамо	одовуд	овуда	одавде	довде	(сад)
A ₁	ту	тамо	отуд	туда	одатле	дотле	тад
	онде	онамо	одонуд	онуда	оданде	донде	онда
A' ₁	другде	другамо					другда
	где	куд	откуд	куда	одакле	докле	кад
Б	где (но)	куд (но)	„ (но)	„ (но)	„ (но)	„ (но)	кад (но)
	где	куд	откуд	куда	одакле		кад
В	г. год	к. год	о. год	к. год	о. год	д. год	к. год
	игде	икуд	иоткуд	икуда	иоткле	идокле	икад
Г	негде	некуд	одекуд		однекле	донекле	некад
Д	гдегде	којекуд					гдекад
Ђ	свуд	свуд	одасвуд				свагда
Е	нигде	никуд	ниоткуд		ниоткле	нидокле	никад

ским) познато је и знатно модификовано значење облика *неки*, којим се упућује на појам познат говорном лицу а непознат саговорнику (уп. Српски дијалектолошки зборник XV, 156).

Кономиналне или зависноименичке заменице — ту формулацију не употребљавам само као заједнички назив за *рефлексивне* (*повратне*, α' , β') и *посесивне* (*присвојне*, β и β') заменице, него и као место у систему којему теже још неки облици (уп. ниже о односу *ко: шта*).

Наведене функционалне класе заменичких речи имају веома сложене системске односе. Од номиналних (именичких) заменица, које силом своје именичке, потенцијално субјекатске функције представљају главни члан заменичког система, систем се грана у два правца. С једне стране, између *ко, неко* и *који, неки* и сл. разлика је чисто граматичка, у синтаксичком степену, док им је заменичка суштина иста: одређивање самог појма, његова идентификација. С друге стране, однос именичких заменица према повратној и стварно и формално, а према присвојним по значењском односу иако не и формално⁵ — показује други тип одступања од именичке, самосталне функције; одређеније речено — однос *ко: који* одговара односу *именица: придев*, а однос нпр. *ја: себе* (*па* и *ја: мој*) односу *номинатив: зависни падежи*, или односу *субјекат: ближи или даљи објекат*.

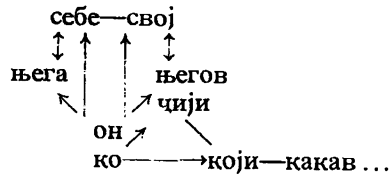
Отуда би се и системски односи у овој групи прецизније и можда тачније приказали оваквом схемом:

β'	β	α'	α	a_0	a_1	β
	<i>мој</i>		(МЕНЕ)	ја	<i>овај</i>	<i>овакав...</i>
свој	<i>твој</i>	СЕБЕ	(ТЕБЕ)	ти	<i>тај</i>	
	<i>чији</i>		(КОГА)	шта ко	<i>који</i>	

Међутим, ни овај преглед не илуструје све системске везе, односе напоредности и зависности својствене овој групи заменичких речи. Највећу тешкоћу представља позиција посесивних заменица, које — иако несумњиво сродне с падежним облицима — имају и јасну детерминативну службу (уосталом, као и посесивни генитив, где је служба одређе

⁵ Има, уосталом, и формалних подударана која указују на ту везу. Заменица *његов, њен* изведена је од генитива именичке заменице *он*; у руском језику тај генитив неизмењен преузима улогу присвојне заменице (*его, еѣ*), а сличних појава има и у нашим дијалектима (*ње невоља = „њена невоља“*).

знатно израженија него нијанса допуне). Али и знатно сложенија схема, са вишедимензионалним или вишесмерним односима, нпр.:

— опет би само приближно показивала различите везе између појединих чланова система, нужно потискујући у други план поједине битне моменте ако се други желе јасније показати.

Указаћемо још на неке појаве из ове области.

Личне заменице представљају доста хетерогену групу. Наиме, док заменице за прво и друго лице показују јасан међусобни паралелизам и истога су смисла (непосредно, деиктичко указивање на учеснике у говору), дотле је заменица за треће лице знатно друкчија. Њу за систем личних заменица веже негативна карактеристика, тј. чињеница да није применљива на говорна лица, а деиктичка служба, својствена првом и другом лицу, за ову заменицу је периферна и спорадична.

Из табеле се види да систем показних и корелативних заменица оставља тако рећи празно место за личне и њима подређене присвојне заменице, али то не треба да нас заведе. Однос *ја: овај* или *ти: тај* никако није идентичан односу *ко: који* или *неко: неки* и сл. Док „неки човек” значи углавном исто што и „неко”, дотле „тај човек” никако не значи „ти”; не мања разлика (иако друкчијег смисла) уочава се и између односа *ко: какав* и *ти: такав*. Чињеница да *ја, ти* не одговара значењу *овај, тај* илуструје се тежњом неких дијалеката да према показним заменицама идентификативне класе развију посебне присвојне заменице (*овогов, оногов*).

Заменица *он*, упркос формалној и генетичкој сродности, у односу на *онај-онакав-онде* итд. има и још јаче изражене

разлике. Не само — како смо рекли — да је демонстративно значење за ову заменицу нетипично (за разлику од *онај-онде* итд.), него је и анафорска нијанса у *он* и *онај* сасвим друкчијег типа: анафорско *онај* има првенствено смисао подсећања, а *он* непосредног наслањања на претходно речено. Сем тога, у *онај* је наглашенији карактер удаљености појма од сфере говорних лица (из поља примене искључују се не само оба говорна лица, него и појмови из одговарајуће сфере, уз које иде „*овај*“, „*тај*“); напротив, „*он*“ је у смислу такве диференцијације веома неутрално, јер искључује само говорна лица („*он*“ се може рећи и за предмет који се држи у руци). Неутралност значења омогућена је блиским наслањањем на већ поменути појам, који се при ранијем помињању карактерише колико је потребно, тако да се улога ове заменице најчешће своди на пуко указивање на поновљеност помињања нечега. Отуда се заменица *он* начелно може превести са „поменути“, „наведени“ и сл. (уосталом, често се замењује варваризмом „исти“); слободно речено — она је знак „*detto*“ у граматичи. То наслањање на претходну карактеризацију појма чини да се место ове заменице у систему типова не ограничава на колону показних заменица, тако да она тежи представљању целе функционалне класе (слично рефлексивним заменицама, код којих је то, како ћемо видети, још израженије — јер се код њих не искључује ни секција личних заменица за 1. и 2. лице).

Све ово, међутим, не значи негирање везе појма говорних лица и личних заменица са показним заменичким речима (*ја: овај-овакав-овде*) итд. Изостанак показних заменица у класама номиналној и посесивној (ако занемаримо поменуте дијалекатске појаве) није случајна ствар, и уклапање личних и њихових присвојних заменица у општи заменички систем није само привидна појава; теоријске празнине у појединим језичким системима и иначе се запажају тамо где постоје б л и с к е језичке јединице, па се у томе огледа одређени језички економизам, избегавање претрпавања појединих система.

Рефлексивне заменице. Уобичајено убрајање речи *себе* (*се*) у личне заменице није довољно оправдано, и

представља добрим делом повођење за подударношћу облика *себе*: тебе, собом: тобом и сл.). Она, заправо, нема никакве условљености употребе појмом граматичког лица (сем колико у везу с лицем ступа преко субјекта, према којему се равна глаголски лични облик); нема те условљености ни у оној мери у којој заменица *он* (коју, како смо видели, са личним заменицама везује у систем њена неприменљивост на говорника и саговорника). Једнако се може рећи и *ти себе видиш*, и *он себе види*, и *неко себе види*, и *мачка себе види* (нпр. у огледалу). То је, у ствари, с у б ј е к а т с к а заменица, прецизније речено — заменик субјектовог зависног падежа (упрошћено: ближег и даљег објекта).

Сем тога, ова заменица нема ограничености примене ни у погледу заменичких значењских типова (формално речено: нема хоризонталну колону у заменичкој табели каква је наша), него у извесном смислу представља целу функционалну класу, само облички неиздиференцирану (сву потребну диференцијацију носи субјекат, а рефлексивна заменица је судеоник у карактеристикама субјекта). Другим речима, она представља алтернативни облик зависних падежа било којег самосталног појма, употребљив (и начелно обавезан) кад је тај појам и субјекат реченице. На тај начин она стоји у опозицијом, комплементарном односу са зависним падежима личних заменица (који су неприменљиви на субјекат) — али је то још не доводи у систем личних заменица; наиме, у начелно исти комплементарни однос она ступа и са зависним падежима било које самосталне речи, нпр. „*Он је њему непријатељ*” према „*Он је себи непријатељ*” стоји у истом односу као „*Човек је човеку непријатељ*” према „*Човек је себи непријатељ*”.

Диференцијални значај ове заменице веома је велики кад се не односи на два говорна лица, јер омогућава да се избегне понављање именованја субјекта. Напротив, у односу на 1. и 2. лице она губи диференцијални значај („*Ти си теби непријатељ*” нема шта друго значити него „*Ти си себи непријатељ*”); отуда у овој позицији рефлексивна заменица изостаје или се потискује не само у појединим страним језицима, него и у неким нашим дијалектима. Постојање ове заменице

чини да изван поља употребе зависних падежа анафорске заменице (личне за 3. лице) остају не само оба говорна лица, него и субјекат; тако облицима анафорске заменице остаје уже поље, што у ствари доприноси њиховој живљој употреби.

Што се тиче посесивне рефлексивне заменице (*свој*), за њу вреди готово исто што и за *себе* (*се*). И она је субјекатска, тј. представља алтернативни облик за било коју посесивну реч или конструкцију кад се указује на припадање нечега субјекту; и она се по облику подударе са посесивним заменицама 1. и 2. лица (једине, без обзира у којем је броју субјекат, што је такође заједничка карактеристика обе рефлексивне заменице).

Заменице за људска бића и за друге појмове (персонификативне и имперсонификативне). Разлика ко: *што* у извесном смислу је сродна још неким појавама, као што су:

— разлика између номинатива и акузатива заменица типа *ко* и *ја*, *ти*;

— одговарајућа разлика код именица мушког рода које значе живо биће;

— изостанак те разлике код именица средњег рода.

Смисао ових појава кад су у питању жива бића није једнакост или неједнакост генитива и акузатива (како се често из практичних разлога оне називају) него неједнакост или једнакост номинатива и акузатива, док би за неживе појмове могло бити обрнуто; у основи ових обличких подударења и неподударења стоји *различита потреба за диференцирањем* ових облика, првенствено падежа субјекта и објекта.

Не може се негирати свака потреба за диференцирањем субјекта и објекта ни кад су у питању неживи појмови, јер и они могу имати улогу субјекта (а не само објекта). Ипак је ова функција — функција субјекта, вршиоца прелазне радње, агенса — много више својствена именицама које означавају жива бића, поготово људе. Другим речима, кад је прасловенском редукцијом елиминисана разлика *-os/-on*

или сл., која је карактерисала однос *номинатив: акузатив*, појавила се могућност мешања облика, нејасних реченица типа „Град село снабдева” (где се не зна шта је субјекат а шта објекат) — али су се такве ситуације много чешће наметале кад су у питању људи и животиње него за неживе појмове (где је вероватно потребније разликовати нпр. партитивни генитив и падеж нормалног објекта). То значи да се наметнула потреба диференцирања, за које је искоришћен заменички модел, где се разлика номинатива и акузатива сачувала одраније. Модел није само однос *ко: кога* (како се понекад објашњава), него и личне заменице 1. и 2. лица; на име, иако ове заменице не морају значити живо биће, ипак је то реално тако (занемарива су одступања од тога која се срећу у фигуративном изражавању).

Овде долазимо до једног момента који повезује личне заменице 1. и 2. лица и рефлексивну заменицу; на име — односећи се увек на субјекат — и ова последња заменица *најчешће* означава живо биће, што свакако погодује њеној обличкој узајамности са заменицама за 1. и 2. лице.

Генерално, статистички посматрано, однос мушког и средњег рода у погледу тог момента активности о којему смо досад говорили, тј. склоности функцији агенса или објекта — сличан је односу имена живих бића и неживих појмова; за средњи род типичнија је функција објекта, а потреба диференцирања номинатива и акузатива мања. Није случајно што се облик *ко* генетички изводи из прајезичког облика мушког рода, а *што* из средњег рода, или што је и данашња конгруенција таква (*ко је дошао*, али: *шта је дошло*). Такође је у светлости овога јасно зашто се код заменице *ко* разликује номинатив од акузатива, а код *што* не разликује.

Најмаркантнија је, међутим, појава (и на њу овде првенствено желим да укажем) да и сам новији (регионални) облик заменице за неживе појмове (*шта* уместо ранијег *што*), који долази из зависних падежа, сведочи о њеном својеврсном пасивном, објекатском карактеру. То ову реч потискује из централне, самосталне, субјекатске позиције и прибли-

жава је допунском, кономиналном односу (о којему смо раније говорили).

Да напоменемо још да су корелативне посесивне заменице узајамне са заменицама за људска бића, а не са заменицама типа *што* (*чији* не значи „чему припада” него „коме припада”, *нечији* не указује на припадање не чему него не коме).

II

У другом делу табеле садржане су *квалификативне* (за каквоћу, тј. особину или начин) и *квантификативне* (мерне) функционалне класе заменичких речи. Овде се већ срећемо с речима трећег синтаксичког степена (прилошким, субдетерминативним), које се обично и не називају заменицама него прилозима. У ствари би назив *прилошке заменице* једнако добро одговарао значењу ових речи као што речима другог степена одговара термин *придевске заменице*, уп.

овакав рад: *добар* рад
овако ради: *добро* ради

— где имамо начелно исти однос и на адноминалном и на адвербативном плану. Ипак би у пракси тешко било примењивати термин *прилошке заменице*, јер има прилично прилога који стоје веома близу овим речима, иако — строго узето — не иду у заменички систем (уп. *свагда-увек-стално-непрекидно*, или *овде-ту-близу-далеко*), па би доследно разграничавање било неподесно, што термин *заменички прилози* чини погоднијим. Уосталом, ми ћемо (заобилазећи и један и други термин) говорити о заменичким речима⁶, што је за ову прилику довољно.

У квантификативној групи запажа се још једна појава — непоклапање границе адноминалне и адвербативне употребе са формалном границом придевских и прилошких речи. На-

⁶ Ради потпуности излагања говорићемо и о изразима, конструкцијама са заменичким значењем, за које се не може употребити ни термин „заменичке речи”.

име, уз партитивни генитив именица долазе прилошки облици: *оволико песка, толико људи* итд. То, међутим, није нека специфичност за заменичких него уопште квантификативних речи, и слично колебање у погледу променљивости запажа се и код бројева, код речи *много/многи* и сл.

И овде ћемо ближе идентификовати класе које приказује табела. У групи квалификативних заменичких речи имамо:

в. *квалификативне придевске (детерминативне) заменице (овакав, такав, какав и сл., а овамо спада и другачији)*, које се у неким типовима мешају са идентификативним (*неки-некакав, никоји-ниједан-никакав, икоји-иједан-икакав*), јер се нпр. неизвесност особина нечега и неизвесност самог појма своде на исто;

β. *прилошку (субдетерминативну) варијанту ових речи, тј. начинскоприлошке заменичке речи (овако, тако, другачије, иначе, како, некако, икако итд.)*.

У групи заменичких речи квантификативне, мерне функције разликују се:

г. *волуминалне (за величину, обим, „величинске“): оволики, толики, колики (оволика кућа, толики труд итд.)*;

γ. *субдетерминативна варијанта ове класе, где синтаксички степен утиче и на значење — јер изостаје указивање на величину, димензије, а појачава се општа квантитативна нијанса (оволико дајем, толико радиш, колико носи итд.)*, тако да се ове речи могу условно назвати *квантитативним, количинским*; не треба, међутим, испустити из вида да је и значење степена, интензитета нечега својствено овим речима (*толико љут, оволико уморан итд.*);

γ'. *партитивна (деона) нијанса квантитативне класе, која се од ње облички разликује само тим што је члан систематског низа и придевска заменица сав (одн. проширено и системски обележено васколик/савколик): оволико песка — колико песка — сав песак⁷*;

⁷ Употребљавају се и обрти „оволики песак“, „толики новац“ и сл., али код њих донекле слаби партитивна нијанса, тако да се приближавају нормалном волуминалном значењу (наша класа г).

δ/д. нумералне (бројне) заменичке речи, које се од класе γ јасно разликују не само значењем него и обликом (колебање у погледу променљивости слично ономе код бројева, при чему се променљива варијанта разликује од класе γ): *оволико људи, колико људи* (у дијал. и *колика човека*), *неколико људи / неколика човека, сви људи* итд.

Типична морфема за квалификативну групу јесте *-ак* одн. *-ак(а)в*, а срећемо је и у *другачији, иначе*, па и *једнако, двојако* и сл. За квантификативну групу типично је *-(о)лик*, што је својствено и придеву *велик*.

III

Последњи део табеле приказује прилошке заменичке речи *локационог (просторног)* и *темпоралног (временског)* значења; темпорална секција могла би се проширити и класамa *μ (одсад)-отад-одонда-откад* (иницијална нијанса) и *ν (досад)-дотад-докад/докле* и сл. (финална нијанса).

У локационој групи заменичких речи имамо:

ε. *убификативне (месне)*, где се срећу две карактеристичне морфеме — *-де: овде, онде, где, негде* итд. и *-уд (-уда, дијал. -уде): ту(де), свуд(а)*; ова друга морфема карактеристичнија је за класе које значе правац (уосталом, позната је тенденција мешања значења места и правца);

ζ. *дирекционе, смеровне*, за правац, где је карактеристична морфема *-амо: овамо, тамо, онамо, камо, некамо, никамо* и сл., а поред ње и *-уд(а): куд(а), сврд(а)* и сл. (ова друга морфема својствена је и наредним двама класама);

η. *ретродирекционе, обратносмеровне*, које указују на правац потицања, долажења и генерално садрже префикс *од-* и суфикс *-уд(а)* (*одовуд, отуд, откуда* и сл.); занимљиво је да је сличан суфикс у старословенском сам по себи довољан да изрази оно што у нашем данашњем језику доноси тек префикс *од-* (стсл. *оврди* значи „одовуд“, *туди* — „отуда“ итд.);

ђ. *просекутивне* („*путне*”, са значењем пута, правца пролажења, а и простирања — слично инструменталу „*ливадом*” итд.) у савременом књижевном језику прилично су потиснуте (*овуда, туда, онуда, ребе куда* и др.), али се у неким дијалектима чувају као веома активна категорија, уз то и облички диференцирана од дирекционе класе (нпр. *кућ* — *правац, куда* или *кудије* — *пут и простирање, уп. у Вукову речнику „Соко ће ти кажевати кудијер ћеш путовати”*);

и. *аблативне, исходнишне*, које указују на полазну тачку неког кретања, простирања и сл. и садрже префикс *од-*, а у завршетку алтернирају елементи *-де* и *-ле* (овај други среће се и у темпоралној класи): *одавде/одавле, одатле, оданде/оданле, одакле* итд.;

х. *терминалне, циљне*, супротне по значењу претходној класи, тј. указују на завршну тачку или крајњу границу неког кретања, пружања итд., а карактерише их префикс *до-* и завршеци паралелни онима у претходној класи: *довде, донде* (и *-ле*), *дотле, докле* итд.

Темпоралне класе (λ итд.) показују јасну узајамност с локационим, али и неке особености, од којих је најочљивија чињеница да се реч *сад* (и *одсад, досад*) само формално уклапа у генерални заменички систем; уосталом, ни у формалном погледу уклапање није потпуно, јер се уместо данас активнијег елемента *ов-* јавља већ архаизирано и немотивирано *с-*. Наиме, смисаоно уклапање било би потпуно кад би „*сад*” значило што и „*у ово време*” — али не само у непосредном, индикативном значењу овога израза („у ово време у које говорим”), него и у анафорском („у ово време о којему вам причам”). Везањем члана „*сад*” за конкретно, актуелно значење, а „*тад*” и „*онда*” за анафорско, прововедачко — раскинут је низ *сад-тад-онда*, тј. не показује ону врсту узајамности коју нпр. *овде-ту-онде*. Особености значења и одступања од система очљиви су и код неодређеног „*некад*”, релативног „*кад*”, а и другде — али се овде не можемо упустати у појединости.

У погледу облика карактеристични су завршеци *-ад(а), -(г)да*, а среће се и *-ле* (*докле* поред *докад*); занимљив је и

облички утицај речи *дан* (*ваздан* значи не само „цео дан” него и „увек, свагда”), као и елемента *-ас* (*данас*, *вечерас* итд.) у извођењу придева (*ваздашњи*, *тадашњи*, *кадашњи* — одакле се овај тип преноси и на локациона образовања: *овдашњи*, *тамошњи* и сл.).

Уосталом, ваљда ниједна област језика нема такво богатство варијаната у дијалектима као заменичке речи (уп. нпр. у Речнику САНУ: *вазда*, *ваздака*, *ваздан*, *ваздар*, *ваздачке*, *вазде*, *ваздекана*, *вазден*, *вазди* итд.).

IV

Да дамо и преглед заменичких категорија по начину на који указују на одговарајући појам или моменат, тј. по значењским типовима (хоризонталне колоне у нашој табели).

У секцији личних и показних заменица разликујемо:

А_о. *личне* (*персоналне*) *заменнице*, међу њима и *анафорску* одн. личну за 3. лице (о њима је већ било речи);

А_п. *показне* (*демонстративне*) *заменичке* речи, где у квалификативној и квантификативној секцији јасно пада у очи *поредбена* (*компаративна*) нијанса (*овакав* = „као ово” и сл.).

Под *А_в* дате су *искључне* (*ексклузивне*) *заменичке* речи, које према демонстративнима стоје у опозиционом односу, а нису развијене у свима класама (*други/ини*, *другачији*, *другачије/иначе*, *другде*, *другамо*, *другда*).

Корелативна („саодносна”) секција обухвата:

Б. *просте* (*основне*, *кардиналне*: *ко*: *што/шта*, *који*, *какав* итд.), у ствари синкретични, недиференцирани тип, где се разликују:

— *упитне* (*интерогативне*, *Б_о*), или прецизније *упитно-узвично-исказне* (в. ниже о прилогу „где”);

— *односне (релативне, Б₁)*, које понекад као обличко обележје добијају прирастак *но*, а теже везничкој служби⁸;

— *неодређене (индефинитне, Б₂)*, за које је употреба у хипотетичним, иреалним реченицама карактеристичнија него за тип *неко*, али јасне границе нема;

В. *допусне (концесивне)*, о којима ће ниже бити још речи и где — поред допусних заменичких израза — разликујемо два јасније фиксирана типа:

— *допусно-односне (В₁)*, са наглашеном (у писму одвојеном) партикулом „*год*“, где је односно (релативно) значење појачано у смислу допуштања: *ко год, који год* итд.;

— *допусно-неодређене (В₂)*, где је у типу с предметком *и-* појачано неодређено значење, а у типу са ненаглашеним прираском *-год* има такође на извештан начин појачаног значења (у смислу допуштања), али се запажа и неутрализација: *ико, ишта, иједан, игде* итд. (*когод, штогод, којигод, какавгод, коликогод* и сл.);

Г. *неодређене (индефинитне, неко-нешто-неки* итд.), прецизније: сложене неодређене, којима је указивање на непознат а реално одређен појам више својствено него простом неодређеном типу (Б₂);

Д. *одбирне (селективне)*, где се среће већи број обличких модела: *гдеко, гдекоји, гдекад, понеко, којегде, штоко, гдегде, каткад, овде-онде, овда-онда, „ту и тамо“* и сл.; за њих је карактеристична неке врсте дистрибутивност или парцијалност;

⁸ Релативно *који* има, с једне стране, израито спојну, везничку службу — то се огледа и у алтернирању с везником *што*. С друге стране, остаје приметна и заменичка компонента, која се нарочито огледа у могућности трансказуализације, смене падежа у коме долази појам, тј. овом заменицом доводи се управни појам у онај падеж који изискује зависна реченица: „Уврдио је *човека* [акузатив] *који* [номинатив] му је био пријатељ“; овом падежном разликом нарушава се и типични детерминативни, атрибуцки однос (у архаичнијем реду речи тај се однос чува: „*Који богаљ* у планину оде, он је у крви окупан набен“), тако да се појављују елементи својеврсне номиналне или кономиналне функције. — Још је изразитија заменичка компонента у накнадно додатим, апозиционим релативним реченицама: „За то се употребљава коруна, *који* је велике тврдоће“ — „За то се употребљава коруна, *он* је велике тврдоће“.

Б. *опште, генералне*, које представљају негацију сваког сужавања, прецизирања, издвајања и сл. и где поред облика системски обележених (*свако, свашто, сваки, свакако, васколик* и сл.) срећемо и посебна образовања (*сав, сви⁹, па и цео, увек* и сл.);

Е. *одричне, негативне* (*нико, ништа, ниједан, нигде* итд.), које поред граматичке службе одрицања радо развијају и пејоративна значења (уосталом, тога има и у претходној класи).

Допусне заменичке речи и изрази. Речи и спреге типа *ко год* (*који год, какав год* и сл.) и *ико* (*ишта, иједан, игде* итд.), а и разне конструкције са *било, ма, макар, (му) драго* и др. — имају неке заједничке карактеристике са другим заменичким типовима. Уп. нпр.:

„*Ко дође, пошаљи га*” (односно значење): „*Ко год дође, пошаљи га*”;

„*Ако кога нађеш, пошаљи га*” (неодређено значење): „*Ако икога нађеш, пошаљи га*” (одн. „*Ако когагод нађеш, пошаљи га*”).

Очигледна је у оба случаја значењска веза с простом корелативном заменицом (у односном и неодређеном значењу). Имамо, у ствари, појачајне модификације простих заменица (мада са нешто ужим пољем употребе него што га имају просте заменице)¹⁰: оно што само латентно, потенцијално садржи реченица с простом заменицом (неодређеност појма, могућност примене радње на различите појмове) појачава се, истиче, добија реченични нагласак, тј. изричито

⁹ Заменица *сви* укључује се, у ствари, у две функционалне класе — нумералну и идентификативну, јер се негација издвајања и одбрајивања своди на исто (*ови људи — они људи — неки људи: сви људи; оволико људи — онолико људи — неколико људи: сви људи*). Ова заменица има, сем тога, и номиналну, а не само детерминативну функцију; у овој служби спада у ред персонификативних заменица кад је у облику мушког рода (*ко — неко: сви*, поред значењски доста блиског *свако*), док облик *све* (формално средњи род) иде у ред заменица за неживе појмове (*шта — нешто: све*).

¹⁰ Нпр. не може се употребити *који год* у реченици „Добио сам писмо које си ми послао”, нити *ико* у „Зови кога да ти помогне” — итд.

се допушта било који појам и негира било каква селекција, ограничење у погледу избора.

Наћи ћемо и реченице где се *ко год* може заменити са *свако ко*, нпр. „*Ко дође, биће нам гост*“: „*Ко год дође, биће нам гост*“ = „*Свако ко дође биће нам гост*“ — где конструкција „*свако ко*“ (општа + односна заменица) изричито показује укрштање значења у типу који смо назвали допушним. Међутим, заменицу *ико* теже можемо замењивати конструкцијом са „*свако*“, иако је и овде присутан елемент наглашеног уопштавања; уосталом, и неке реченице са *год* не одnose се на опште појмове, него на реално одређене јединке али непознате говорном лицу (нпр. „*Ко год је ово написао, погрешно је*“) — па замењивост са *свако* изостаје.

Због тога (а и не само због тога) мислим да је неподесно ове заменичке речи називати истим термином којим и *свако*, *сваки*, *свиколики* итд. — што се среће у граматичкој литератури; ова последња категорија довољно је значајна и довољно се разликује од других типова да захтева посебан термин, а укључивањем типова *ико*, *ко год* у опште заменице (заједно са *свако*) занемарује се њихова очигледна веза с простим неодређеним и односним заменицама. Још мање је за ове типове срећан термин „*одређене*“ заменице (на који такође наилазимо), јер је веома тешко под њега подвести заменице *ико*, *ишта*, *икакав* и сл.

Тип с ненаглашеним прираском *-год* није нарочито жив и фреквентан у савременом књижевном језику, а и значење му је двојако:

— у неким примерима он такође представља појачајну модификацију просте неодређене заменичке речи — само је овде допуштање више у смислу квалитета или одсуства избирљивости, задовољавања минималним (у неким говорима то је редовно значење ових облика): „*Љекар је болеснику причао анегдоте не би ли му коликогод скренуо пажњу куда*“;

— изгледа да у књижевном језику већ преовлађује употреба у неутралном значењу, идентичном значењу просте неодређене заменице: „*Као да га је когод покосио, љосну на земљу*“.

Остале комбинације (са *било*, *ма*, *макар*, *му драго* и сл.) немају тако јасно одређену позицију у заменичком систему и доста се разнолико и слободно употребљавају (при томе у спрези с другим речима или одређеним глаголским облицима), па их је оправданије називати заменичким изразима или конструкцијама — него заменицама. Уп. нпр.: *било ко да дође, ако било ко дође, било ко дошао, било да ко дође или не дође, макар ко да дође, ако макар ко дође, ако дође макар неко, ко дошао да дошао, дошао ко дошао* — итд. Ипак је и овде присутна нијанса допуштања, па се и овакви изрази могу узети као трећа поткатегорија нашег допусног типа.

*

* *

Један оглед анализе у простом корелативном типу. Ниједан од поменутих типова нема тако богату панораму значења као *просте* корелативне заменичке речи (тип Б). Скала значења не исцрпљује се са три основне категорије — упитном, неодређеном и односном; свака од њих, а нарочито упитна и односна, постаје исходште посебног развоја значења, који понекад захвата мање више цео тип а некад остаје лексичка особеност појединог члана низа.

Илустроваћу те појаве анализом прилога „где”, који сам својевремено обрађивао за Речник САНУ (у Речнику објављени текст садржи и неке модификације настале уделом осталих уредника).

1) Право упитно значење (*Где остаде она?*) својствено је свим члановима типа, и примере није потребно наводити. Питање лако прераста у узвик, са различитим нијансама — недоумице, незадовољства, побуне, изненађења и сл., а и ово је својствено целом типу: *Где сам доспео! Ко ће то наћи! Колико сам те чекао! Какву си ми незгоду направио!* — итд.

Постоје, међутим, неке узвичне нијансе које се више манифестују као лексичка особеност овога прилога него као својство целе заменичке категорије. Једна од њих је кад се формалним питањем указује (обично са жаљењем) да нечега нема, да је прошло, ишчезло: *Где су они златни часи, где*

љубави наше рај! Дани млади, где сте? — Још даље се развило узвично значење кад се указује да је нешто немогуће, неприродно, неприхватљиво (*како, откуд, зар*); овде већ локационо значење сасвим ишчезава: *Где бих заборавит ја Одисеја мого? Где ће болан тешић болног?*

Зависна питања, друкчије речено — исказне реченице, такође су подврста упитног типа уопште (*Тако једна душа никад неће знати где беше крај бола, где почетак среће; Не знадоше просци ће ће ни куда ће*). Понекад се оваква употреба сврстава у односна значења, али то није оправдано. Могући пут развоја није тешко показати, нпр. „Где ће? Куда ће? Нису знали” лако прераста у „Не знадоше где ће ни куда ће”.

2) Неодређено значење (нпр. *Кад би га само срио гдје у гори*) такође је својствено мање-више целом типу (уп. *Кад би кога срео; Кад би нашао какво склониште; Ако кад дође*), мада у квантификативним класама углавном изостаје.

Посебне је врсте (иако по данашњем значењу спада у неодређени тип) употреба уз глагол *имати/немати*, где је реч о постојању или непостојању места или излаза за нешто, нпр. *Имаш где склонити своје зложне замерке*. Ни ова употреба није везана за сам прилог *где*, него се среће и уз друге чланове низа, иако не уза све (*Нема ко тамо ићи; Немам кад доћи*).

Поновљен испред паралелних чланова реченице, неодређени прилог *где* добија дистрибутивно значење, доста блиско одбирном, селективном типу (А у табели): *Све сватове она разредила; гдје двојицу а гдје четворицу*. Ни ово није специфичност овог прилога („ко једног, ко другог”, „што један, што други”, „кад брже, кад спорије” — итд.).

3) Односно значење манифестује се углавном на два начина:

— са значењем „на месту на којем”, „на место на које(м)” и сл., где овај прилог може стајати сам или у корелацији са „онде”, „ту” и сл.: *Не ничи (онде) гдје те не сију* (једно од главних значења типа уопште, примере је сувишно наводити);

— уз име појма који се може схватити као место, тако да употреба „где” у овој позицији добија плеонастичан призив (чешће се употребљава заменица „који”): *Да се извуче из куће гдје с породицом станује* (могло би се рећи и „из куће у којој...”).

Иако су овим прећена најтипичнија. категоријска значења речи *где*, заправо она значења која су производ укрштања убификативне функције са три значења својствена простим корелативним заменичким речима — слика значења и употребе овога прилога ни издалека није потпуна.

а) Пре свега, поред главног значења места на којему нешто бива и такође веома развијеног значења места на које нешто доспева, доста потврда има и за значење правца, иначе својствено дирекционој класи. Та нијанса среће се у свим главним (типским) значењима ове речи:

— у упитном: *Где се спремаш?*

— у неодређеном, где је уз глагол *имати/немати* заправо типичније значење правца него значење места: *Немате где да се извучете;*

— у односном: *Можеш их вући где хоћеш.*

б) Поред локационог, доста је засведочено и темпорално значење. Среће се у три позиције, које се све могу извести из односне службе:

— уз име временског појма: *Кад се часа сјетим гдје он приступи* (уп. под 3 другу нијансу);

— као односно-временски везник (*кад*): *Куда 'и си иде, камо ли ћеш: сад, гдје смакох горске мише?*

— као узрочно-временски или условно-временски везник: *Како бих и могла иначе, гдје те толико љубим?*

в) Среће се и значење правог узрочног везника, такође пореклом од односног значења (*јер, зато што*): *Па се силно радовао гдје је таквога човјека нашао.*

г) Значење исказног везника има две варијанте, вероватно и генетички различите:

— исказно-начинско или исказно-временско значење (*да, како, док*) вероватно потиче од односног: *У твојој башти ја те видјех јуче гдје береш крупне, распукле гранате;*

— као прави исказни везник (*да*) потиче свакако из исказне службе, коју смо видели под 1: *Све ја знадем где је тако било.*

д) Најзад, реч *где* среће се и као речца с избледелим значењем, нпр. при позивању на нешто већ речено (*што, поводом онога што*): *Бе ти помену општину, да ти причам како се ја тамо проведох — или при вајкању, чуђењу и сл.: Бе ћу остати богаљ довијека!*

На употреби речи *где* у разним допусним изразима нећемо се овде задржавати.

Митар Пешикан